

بارگاه هویت و معنویت یک ملت

هادی دقیق| حرم مطهر رضوی که مشهد مانند رکاب انگشتی دور نگینش حلقه خورده، روزگاری دارالاماره یا باغ حمیدبن قحطبه طائی در دهکده سنابادبوده است؛دزی نظامی که تاریخ پیدایش آن به قبل از اسلام می‌رسد. این محل بر سر چندراهی سناباد، نیشابور، سرخس، توس و رادکان قرار داشته و از آن برای تأمین امنیت این مسیر استفاده می‌شده است. سال ۳۰۳قمری پس از شهادت امام هشتم^(ع) به‌خواست مأمون، ایشان را در این مکان دفن کردند و پس از این تاریخ است که مقدس شده و به‌عنوان مزار و حرم مطهر امام‌رضا^(ع) شناخته می‌شود، اما بنای اولیه بارگاه امام‌رضا^(ع) زمین تا آسمان با چیزی که امروز می‌بینیم متفاوت است. تصور اینکه روزی بارگاه حضرت‌رضا^(ع) از یک چهاردیواری شروع شده است، کمی برای روزگار امروز و زائرانی که بین انبوه معماری بناهای بی‌شمار و زیبایی آن حیران می‌مانند و به‌دنبال محلی برای زیارت هستند، دشوار است. این سطرها گذری است بر تاریخ معماری حرم مطهررضوی و فراز و فرودهایی که از گذشته تا سال ثبت‌ملی شدن پشت‌سر گذاشته است. البته در سال‌های پس از انقلاب اسلامی نیز تغییراتی گسترده در حرم امام‌رضا^(ع) ایجاد شد و رسماً حرم مطهر به‌شکلی گسترده شد که در تاریخ آن بی‌سابقه است، اما ملک این یادداشت تا زمان ثبت‌ملی آن و آخرین روزهایی است که فلکه حضرت وجود داشت. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی یکی از فضاهایی که در پیوند با معماری سنتی حرم بود، صحن قدس است. همچنین، در آینده به معماری این دوره پرداخته خواهد شد.

تصویر حرم در دوره قاجار / منبع کتابخانه ملی ایران

تیموری ریخته شده است.

دوران، میراث معنوی ایرانیان به‌ویژه خراسانیان بوده است. بنابراین در ۱۵ دی ۱۳۱۰ خورشیدی در فهرست میراث ملی قرار می‌گیرد اما آنچه در آن زمان، یعنی زمانی که حرم فلکه حضرت بوده، ثبت ملی می‌شود، در گزارش ثبت مجموعه حرم امام‌رضا^(ع) به این تاریخ، بناهای ثبتی حرم شامل این بناها بوده است: حرم مطهر که زیر گنبد عظیمی قرار دارد، صحن عتیق، صحن جدید، مسجد گوهرشاد، مدرسه پرزاد، مدرسه بالاسر، مدرسه دودر، موزه و کتابخانه، آرامگاه‌شیخ‌بهایی، دارالحفاظ، دارالسیاده، توحیدخانه، مسجد بالاسر، گنبد ا... وردیخان، گنبد حاتم‌خانی، دارالضیافه، دارالسلام، دارالسرور، مدرسه میرزا جعفر، مدرسه مستشار و سقاخانه‌زرب و هر بنایی در فلکه حضرت آن زمان قرار داشته است. پس از این هم سیر بناهای افزوده‌شده به حرم نه‌تنها متوقف نشده، بلکه در دوره انقلاب اسلامی فزونی نیز می‌گیرد، هرچند گاهی متفاوت با بافت این گنجینه معماری سنتی.

● همه‌چیز حول بارگاه شکل گرفت

مرقد مطهر امام‌رضا^(ع)؛ کهن‌ترین بخش این آستان مقدس، ساختمانی چهارگوشه بوده که دو پهلوی آن نزدیک به ۱۰ متر بلندا دارد. این ساختمان کم‌ارتفاع و بدون تزیینات بوده و چندبار به‌دستور فرمانروایان زمان ویران شده‌است، چون در نوشته‌ها، طرح نخست آن تاپیش از گسترش در زمان تیموریان، به‌گونه‌کوشکی شناسانده شده و در آن زمان بوده که پیرامون آن پر شده و در جنوب‌غربی آن مسجد گوهرشاد و در شمال شرقی آن صحن عتیق ساخته شده است. در همین فضای چهارگوش، ازاره‌هایی از کاشی‌کاری‌های خشتی به چشم می‌آید که با نقش و نگارهای بدیع و طلاکاری در زمره کاشی‌های نفیس است.

روی برخی از این کاشی‌ها تاریخ‌های ۶۱۲ و ۷۲۰ قمری به چشم می‌خورد، اما این به آن معنی نیست که پیش از این بنایی نبوده، بلکه به این معناست که پی توسعه بارگاه رضوی در دوره

سال ۱۲۴۳ قمری در زمان فتحعلی‌شاه قاجار با چوب گلایی و گردو و بدون استفاده از میخ درست شده است. دارالحفاظ و دارالسیاده از رواق‌های محبوب حرم و صحن گوهرشاد هستند که به ضریح دسترسی دارند.

● اضافات شمال شرقی؛ سرآغاز توسعه

افزوده‌شدن بناهایی به دو سوی بارگاه، تغییرات آن و بخشی از صحن عتیق به زمان امیرعلیشیرنوبایی، وزیر سلطان حسین باقرآ، در سال ۸۷۲ قمری مربوط است. یعنی تقریباً همان چیزی که در جنوب صحن دیده می‌شود، سپس ساختمان‌ها به هم پیوستند و مجموعه بارگاه دارای یک راستای شمال شرقی-جنوب‌غربی شد. این اضافات نیز در عهد تیموری، بر عهد تیموریان برای ساخت بنای باشکوه حرم صحه می‌گذارد، هرچند که در گذر زمان بسیار تغییر کردند و بنایی بر بنای دیگر در این نقطه به حرم افزوده شد.

● صحن عتیق؛ نمای گند و دو گلدسته طلا

پس از آن صحن عتیق با چهار ایوان بزرگ ساخته شد که سه‌تای دیگر آن در شمال، غرب و شرق به فرمان شاه‌عباس اول بوده است. در همین زمان صفویان، همچنین دو خیابان در شرق و غرب این صحن ساخته شد و افزون بر ایوان‌ها، گلدسته طلا هم بر ایوان شاه‌عباسی افزوده شد. نکته جالب درباره دو گلدسته طلای صحن عتیق این است که از داخل خیابان تهران یا همان امام‌رضا^(ع)ی فعلی که تقریباً بیشترین حجم تشرف به حرم را دارد، دو گلدسته‌ای که هر کدام در یک سوی صحن قرار دارند، در دو طرف گنبد دیده می‌شوند و همان شکل سنتی هم‌نشینی دو گلدسته در اطراف گنبد را تداعی می‌کنند. در صورتی که در اصل این گونه نیست و تاریخ ساخت هر کدام متفاوت است و به‌اندازه عرض صحن عتیق نیز باهم فاصله دارند و فقط یکی در نزدیکی گنبد طلاست. گلدسته‌هایی که بر ایوان عباسی و ایوان جنوبی قرار دارند از آثار دوره شاه‌طهماسب صفوی در سال ۹۲۰ قمری

و نادرشاه افشار در سال ۱۱۴۵ قمری است. همچنین طلاکاری ایوان جنوبی نیز به‌دستور نادرشاه در همان سال انجام شد، از این‌رو به ایوان نادری شهره است. در همین اطراف ایوان جنوبی، گنبد حاتم‌خانی و گنبد ا... وردیخان در دوره شاه‌عباس اول بنا شدند. گنبد بارگاه امام‌رضا^(ع) دو پوسته است و پوسته خارجی آن طلاکاری شده‌است. بر این گنبد کتیبه‌ای به‌خط علیرضا عباسی است که تاریخ آغاز و پایان تزیین گنبد (۱۰۱۰ تا ۱۰۱۶ قمری) و نام شاه‌عباس صفوی روی آن نوشته شده‌است. دارالضیافه نیز کتیبه‌ای دارد به نام شاه‌عباس که ۱۰۲۲ قمری را نشان می‌دهد.

● صحن نو؛ گسترش حرم در دوره قاجار

صحن نو نیز در زمان فتحعلی‌شاه ساخته شد و در زمان ناصرالدین‌شاه، مهمانسرا یا زاویه‌ای برای مسافران به آن افزوده شد. همچنین در زمان محمدشاه قاجار با کاشی‌کاری تزیین شده است. در این صحن تاریخ ۱۲۶۲ و ۱۲۷۱ قمری دیده می‌شود. در این دوره رواق دارالضیافه حرم احداث شد و ایوان غربی صحن نو یا همان آزادی طلاکاری شد. همچنین، رواق دارالسعاده در محوطه بین صحن آزادی و رواق گنبد حاتم‌خانی در سال ۱۲۵۱ قمری بنا شد و مدرسه علی‌نقی میرزا ساخته شد که بعداً به رواق دارالذکر تغییر یافت. در دوره قاجار تنوعی از تزیینات معماری از جمله گچ‌بری، کاشی‌کاری، آینه‌کاری، مقرنس‌کاری، معرق‌کاری، اجرکاری و انواع طاق‌ها را می‌بینیم. معماری این دوره نیز هم‌پای معماری سنتی حرم بود و در کنار تزیینات به‌روزر، تقریباً از همان شیوه پیروی می‌کرد. شیوه‌ای که علاوه بر افزودن به جایگاه حرم، تناسبی بین مناسک زیارت و نمای معماری سنتی ایجاد می‌کند.

● برخی دیگر از ثبت‌ملی‌های حرم

مدرسه پرزاد را پرزاد، ندیمه گوهرشاد، برای طلاب دینی وقف کرد. بنای این مدرسه در ۸۲۳ قمری پایان یافت و تا کنون سه‌بار مرمت

شده است. این مدرسه در گذشته خارج از محدوده حرم رضوی بوده، ولی با توسعه حرم، داخل آن قرار گرفته است. مدرسه پرزاد از شمال به مدرسه بالاسر، از شرق به دارالسیاده و از جنوب به مسجد گوهرشاد محدود است. پیش از این، مدرسه از سوی غرب به بازار قدیمی و از آنجا به صحن عتیق حرم رضوی راه داشت. سرای این مدرسه چهار ایوانی و دورتادور آن حجره‌هایی در دو طبقه است و تا حدودی شکل دیگر شاهکار دوره تیموری، مدرسه غیاثیه خرگردخواف را تداعی می‌کند، البته مرمت‌های بعدی به‌ویژه در صفوی، نشانه‌های دوره تیموری بنا را کمرنگ کرده است.

مدرسه دودر نیز به‌دست یکی از فرماندهان دوره تیموری به‌نام امیر یوسف خواجه بهادر، ملقب به غیاث‌الدین، در دوران سلطنت شاه‌رخ به سال ۸۴۳ قمری احداث شده است. نام مدرسه از ابتدا این نبوده و به‌دلیل دورودی در شرق و غرب به این نام مشهور شده است. مدرسه دودر هم با وجود مرمت‌شدن، همچنان نشانه‌هایی از معماری دوره تیموری دارد.

مسجد بالاسر از کهن‌ترین بخش‌های حرم امام‌رضا^(ع) است. این مسجد در غرب ضریح جای گرفته است و به رواق دارالسیاده وصل می‌شود. پیشینه مسجد بالاسر به دوره غزنوی برمی‌گردد و اکنون دارای سه صقه است که صقه شرقی آن به ضریح می‌رسد.

مدرسه میرزا جعفر سال ۱۰۵۹ قمری در زمان شاه‌عباس دوم در عهد صفویه ساخته شد و به‌نام‌بانی بنا شناخته می‌شود. در بخش زیرین مدرس بزرگ جنوب مدرسه، در سردابی، مقبره شیخ حرعاملی، میرزا جعفر و فرزندش قرار دارد که در گذشته در ورودی آن از داخل مدرسه باز می‌شد، اما اکنون برای این مقبره‌ها در ورودی مخصوصی از داخل صحن انقلاب تعبیه شده است.

سال ۲۰۳ حضرت رضا^(ع) پس از شهادت در باغ خمیدبن قحطبه در بالاسر هارون الرشید به خاک سپرده شدند، بنابراین بقعه اولیه حضرت رضا^(ع) ۱۰ سال قبل از درگذشتشان ساخته شده بود. این بقعه به صورت چهارطاقی‌های عهد ساسانی است.

دوره سامانیان به‌روایت بیهقی، امیر فائق‌الخاصه، از امرای سامانی، مشهدالرضا^(ع) را آباد کرد و تزییناتی در حرم به‌وجود آورد.

دوره غزنویان اولین مناره حرم مطهر امام رضا^(ع) را سوری‌بن معتز، والی خراسان، در دوره غزنویان ساخت. مسجد بالاسر که امروز تنها یک محراب از آن باقی مانده است، توسط ابوالحسن عراقی، از دبیران مسعود غزنوی ساخته شد.

دوره سلجوقیان اولین گنبد حرم را، شرف‌الدین ابوطاهر قمی، وزیر سلطان سنجر، بر فراز قبه آن بنا کرد که هنوز پابرجاست. تغییر در روضه منوره و کاشی‌کاری سنجری نیز کار ایشان است.

دوره خوارزمشاهیان سنگ‌آبی که امروز در هشتی موزه است و کاشی‌های سنجری در قسمت جلوی ضریح مطهر را از آثار محمد خوارزمشاه می‌داند.

دوره مغولان چنگیز مغول با صدور فرمانی مبنی بر دارالامان خواندن حرم مطهر امام رضا^(ع) مانع آسیب رساندن نیروهای مغولی به حرم مطهر رضوی شد. در آن دوران به دلیل تخریب بیشتر شهرهای ایران و خراسان، مردم بسیاری از سراسر ایران و به‌ویژه خراسان به مشهد کوچ کردند.

تصویر هوایی حرم در میانه دهه ۵۰ خورشیدی / منبع کتابخانه ملی ایران